

Куттубекова В.М., Өмүрбеков Ч.К.

**ТАЛАС ЖАНА ЧҮЙ ӨРӨӨНДӨРҮНДӨ ХХ КЫЛЫМДЫН 20-40-ЖЫЛДАРЫНДА
КЫРГЫЗ ҮЙ-БҮЛӨЛӨРҮНҮН ТАМАК-АШ МАДАНИЯТЫНЫН ӨНҮГҮШҮНӨ
ДЕМОГРАФИЯЛЫК ПРОЦЕССТЕРДИН ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ**

Куттубекова В.М., Өмүрбеков Ч.К.

**ВЛИЯНИЕ ДЕМОГРАФИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ НА РАЗВИТИЕ
КУЛЬТУРЫ ПИТАНИЯ КЫРГЫЗСКИХ СЕЛЬСКИХ СЕМЕЙ ТАЛАССКОЙ
И ЧУЙСКОЙ ДОЛИН В 20-40 ГОДАХ ХХ ВЕКА**

V.M. Kuttubekova, Ch.K. Omurbekov

**IN THE TALAS AND CHUI VALLEYS 20-40 TWENTIETH
CENTURY IN THE YEARS KYRGYZ FAMILIES POWER, THE DEVELOPMENT
OF CULTURE DEMOGRAPHIC PROCESSES EFFECT**

УДК: 394.2(575.2)

Сунуштанылган макалада Чүй жана Талас өрөөндөрүндө совет бийлиги орногондон кийинки, демографиялык процесстердин, кыргыз үй-бүлөсүнүн тамак-аш маданиятынын өнүгүшүнө тийгизген таасири статистикалык жана талаада чогултулган этнографиялык маалыматтардын негизинде талдоого алынган. Демографиялык процесстер административдик-аймактык бөлүштүрүүгө түздөн-түз байланышкандыктан, ошол процеске өзгөчө көңүл бөлүндү. Демографиялык статистиканын негизинде кыргыз урууларынын жана алардын башка элдер менен болгон этномаданий байланыштары аркылуу кыргыз үй-бүлөлөрүнүн тамак-аш маданиятындагы өзгөрүүлөрү тастыкталган.

Негизги сөздөр: демографиялык процесс, кыргыз үй-бүлөсү, тамактануу маданияты, тамактануу, административдик аймак.

В статье рассматривается влияние демографических процессов на развитие культуры питания кыргызских семей на основе статистических и полевых материалов с момента установления советской власти. Так как демографические процессы напрямую связаны с разделением административных округов, основное внимание уделялось на эти процессы. На основе демографической статистики были установлены изменения в культуре питания кыргызских семей и этнокультурные связи кыргызских племен с другими народами.

Ключевые слова: демографический процесс, кыргызская семья, культура питания, питание, административный округ.

The article examines the impact of demographic processes since the establishment of the Soviet authorities on the development of the culture of nutrition of Kyrgyz families on the basis of statistical and field materials. Since demographic processes are directly related to the division of the administrative district, the focus was on these processes. On the basis of demographic statistics, changes were established in the food culture of kyrgyz families and the ethnic and cultural ties of kyrgyz tribes with other peoples.

Key words: demographic process, kyrgyz family, food culture, nutrition, administrative district.

Демография этнография илиминин курамдык бөлүмү катары XIX кылымдын экинчи жарымынан тартып калыптангандыгы белгилүү. Ал эми 1988-жылы жарыкка чыккан СССР Илимдер Академиясынын Эл

достугу орденине татыктуу Н.Н. Миклухо-Маклай атындагы Этнография институтунун жана Германия Демократиялык Республикасынын Борбордук тарых институтунун Этнография жана маданият тарыхы бөлүмүнүн окумуштуулары тарабынан чыгарылган фундаменталдык эмгекте «калктык демография» деген терминге мүнөздөмө берилет. «Калктык» демография – этнография жана демография илимдеринин келишинде уюшулган илимдин өзүнчө бир тармагы [1, 164]. Калктык демографиянын изилдөөсүнүн негизги объектиси – калк, эл, элдик же калктык бирикмелер, ал эми негизги милдети же максаты демографиялык илимдин ыкмалары аркылуу калктын же элдин дайыма жаңыланып турушунун же үзгүлтүксүз өнүгүүсүнүн өзгөчөлүктөрүн окуп үйрөнүү болуп саналат» [2, 89].

Биздин республикада тарыхый же тарыхый-демографиялык көз карашта демографиялык изилдөөлөр совет мезгилинен башталган. Алардын курамына В.М. Плоскихтин, Г.К. Кронгардтын, Е.И. Хелимскийдин, Ж.Жоробековдун [3,4,5,6,7,8] илимий изилдөөлөрү кирет. Жогорудагы авторлордун илимий чыгармаларынын басымдуу бөлүгү (1920, 1926, 1939, 1959, 1970, 1979, 1989-жылдары) статистикалык маалыматтарына негизделген. Бирок, жогоруда аталган авторлор, жалпы Кыргызстандын элинин (калкынын) демографиялык жагынан өнүгүүсүн республикалык ченемде гана изилдешкен. Алардын изилдөөлөрүндө совет мезгилиндеги Кыргызстандын айыл жерлеринде жашаган элдердин аймактык же облустук бөлүнүүсүнө жетишээрлик деңгээлде көңүл бөлүнгөн эмес.

Чүй жана Талас аймактарынын айыл жерлеринде 1926, 1939, 1959, 1970, 1979, 1989-жылдарда өткөрүлгөн Бүткүл союздук эл каттоодо берилген статистикалык маалыматтарды баяндоодон мурун, ушул аймактарда совет мезгилинде жүргүзүлгөн аймактык-административдик бөлүштүрүүгө кыскача токтолуп өтүүнү чечтик. Себеби, административдик-аймактык бөлүштүрүү совет мезгилинде жүргүзүлгөн калк аралык байланыштардын жүрүшүнө ыңгайлуу шарттарды түзгөн. Окумуштуулар тарабынан далилденгендей

калк аралык байланыш бир нече багытта жүргүзүлгөн: калкты түзгөн уруулардын ортосундагы байланыш жана тили, сырткы түзүлүшү (антропологиялык белгилери), дини, үрп-адагы, салты, калктык психологиясы калктык өзүн-өзү таануу аң-сезими, маданияты жана башка белгилери боюнча бири-биринен айырмаланган улуттар элдик бирикмелердин ортосундагы кененирөөк мазмуундагы байланыш.

Аймактык-административдик бөлүнүш изилдөөгө алынган аймактардагы түрдүү элдердин ортосундагы калк аралык байланыштарга, калктардын ортосунда жүргөн процесстерге, тигил же бул элдин салттуу маданиятынын өзгөрүшүнө, жаңы типтеги маданияттын калыптанышына ыңгайлуу шарттарды түзгөн. Талаада чогултулган этнографиялык баяндамалардын жана жарыкка чыккан тарыхый изилдөөлөрдүн негизинде Чүй жана Талас аймактарынын совет мезгилиндеги административдик бөлүнүшүнө кыскача токтололу.

Чүй жана Талас аймактарында совет бийлиги орногондон кийин, Чүй аймагынын жери Түркстан АССРинин Жети-Суу облусуна караштуу Пишпек (Бишкек) уездине, ал эми Талас өрөөнү Сыр-Дарыя облусунун Олуя-Ата уездине кирген. 1924-жылдын 12-июнунан 16-сентябрына чейин Орто Азияны улуттук-аймактык бөлүштүрүү боюнча РКП (б) БКнын комиссиясы өз ишин жүргүзгөн. 1924-жылы 14-октябрда ВЦИКтин II сессиясы, 27-октябрда СССРдин БАКнын сессиясы Түркстан Борбордук Аткаруу комитетинин Орто Азияны бөлүштүрүү жөнүндө чечимин кубатташат. Жыйынтыгында Кара-Кыргыз автономиялуу облусу уюшулат [9, 224-225].

1925-жылдын 25-майында Кара-Кыргыз Автономиялык облусу Кыргыз Автономиялык облусуна өзгөртүлгөндөн кийин, анын аймагы төрт округга бөлүнгөн: Пишпек, Ош, Жалал-Абад, Каракол. Азыркы Чүй жана Талас облустары Пишпек округу деп аталган. Ал эки уездге – Пишпек жана Олуя-Ата (Талас өрөөнү) бөлүнгөн. 1920-жылы өткөрүлгөн эл каттоо боюнча округда 140 миң адам жашаган. Жергиликтүү баяндамачылардын белгилөөлөрүнө караганда, бул мезгилде кыргыз улутуна тиешелүү адамдардын саны 70-80 миңге азыраак берилген. Себеби, көчмөн жана жарым көчмөн мал чарбачылыгы менен кызмат кылган кыргыз түтүндөрүнүн саны, чарбачылыкка байланыштуу бир туруктуу жайда орун албай көчүп жүрүшкөндүктөн эсепке (статистикалык маалыматка) алынбай калган [10].

1926-жылдын февраль айында Кыргыз автономиялык облусу Кыргыз Автономиялык Советтик Социалистик Республикасы (АССР) болуп кайра түзүлүп, РСФСРдын курамына кирген. Ушул эле жылдын декабрь айында автономиялык республиканын аймагы жети кантонго, 52 болуштукка жана 445 айыл жамаатына (анын ичинен 314ү кыргыз айыл жамааты болгон) бөлүнгөн. Жаңы административдик бөлүштүрүү боюнча кантондун ордуна «округ» деген термин колдонула баштаган. Пишпек округунун курамына Чүй, Фрунзе жана Талас кантондору кирген. Чүй кантону үч болуштукка – Чүй (борбору – Чым-Коргон

кыштагы), Аламүдүн (борбору Көнөк, кийинчерээк Төкөлдөш кыштагы), Калинин (борбору – Кара-Балта шаарчасы) жана отуз бир Айыл кеңешине; Фрунзе кантону беш болуштукка – Атаке (борбору – Быстровка кыштагы), Токмок (борбору – Токмок шаары), Фрунзе (борбору – Лебединовка кыштагы), Ак-Суу (борбору – Ак-Суу кыштагы), Кара-Балта (борбору – Кара-Балта шаарчасы) жана кырк алты Айыл кеңешине [11,12] бөлүнсө, ал эми Талас кантону беш болуштукка – Рыков (борбору – Грозный кыштагы), Талас (борбору – Дмитриев кыштагы), Кара-Ой (борбору – Кара-Ой кыштагы), Александровка (борбору – Александровка кыштагы), Ленин (борбору – Орловка кыштагы) жана 55 Айыл кеңешине ажыратылган [12,11]. 1926-жылдагы эл каттоо боюнча Фрунзе кантонунда 132865 адам, Чүй кантонунда 83480 адам жашаган [11,12]. Ушул эле мезгилде Талас кантонунда 60550 адам, анын ичинен 40420 кыргыз, 18080 европалыктар (орустар, украиндер, немецтер жана башкалар), 2050 өзбек, казак жана башкалар жашаган [13, 218-219]. Фрунзе жана Чүй кантондорунун борбору Фрунзе шаарында [11], ал эми Талас кантонунун борбору Дмитриевка кыштагында жайгашкан [12].

1930-жылы кезектеги административдик райондоштуруу жүргүзүлүп, республикада Коммунисттик партиянын жана совет бийлигинин органдарын эмгекчилерге (айыл жерлеринде жашоочуларга) жакындатуу жана эмгекчилерди мамлекетти башкаруу ишине кеңири тартуу максатында административдик кайра жаңылануулар жүргүзүлүп, райондук система киргизилет. Мурдагы округ, кантон жана болуштуктардын ордуна республикада жыйырма төрт район түзүлгөн. Анын ичинде Чүй өрөөнүндө алты район, Талас аймагында – төрт район. Райондор толугу менен Кыргыз АССРынын Борбордук Аткаруу Комитетине түздөн-түз баш ийген [11,12].

1938-жылдын 11-мартындагы Кыргыз ССРынын Борбордук Аткаруу Комитетинин чечимине ылайык республикада кайрадан округдук система түзүлүп, Чүй жана Талас өрөөндөрү кайрадан Фрунзе округуна бириктирилген. 1939-жылдын 21-ноябрында округдук система болуштук системага айландырылып, Фрунзе облусунун административдик-аймактык абалы төмөнкүдөй болгон: аянты 25993.4 кв.км, калкы 481662 (1939-жылдагы эл каттоо боюнча) адам. 1941-1944-жылдардын аралыгында республикада жаңы райондор уюшулуп, кээ бир шаарчалар шаар статусун алган. Ушул мезгилде Фрунзе облусунда жаңы Кызыл-Аскер, Петров, Панфилов, Иванов, Быстровка райондору пайда болгон. 1944-жылдын 22-июнунда Фрунзе жана Жалал-Абад облустарынын эсебинен Талас облусу уюшулуп, ага Фрунзе облусунун Будённый, Киров (азыркы Кара-Буура), Покровка (азыркы Манас), Жалал-Абад жана Талас облусунун Кетмен-Төбө (азыркы Токтогул району) райондору бөлүнүп берилген.

1950-жылдардын экинчи жарымында начар жана жармач колхоздорду чыңдоо, чарбалык жана маданий курулушту жетектөөнү жакшыртуу жана административдик башкаруу чыгымдарын азайтуу максатында

кайрадан административдик-аймактык жаңыланууларды жүргүзүү иштери башталат. Мындай жаңылануулар административдик райондордун ирилешине алып келген. 1956-1959-жылдары республиканын аймагында төрт облус, анын ичинде Талас, Фрунзе облустары, чарбалык, экономикалык жагынан начар өнүккөн он эки район жоюлуп, он алты район сегиз районго бириктирилген [14, 215].

1977-жылдын апрель айында Чүй өрөөнүндөгү райондордун административдик-аймактык бөлүнүштөрүндө өзгөрүүлөр болуп, Ысык-Ата, Панфилов райондору уюшулган. Кара-Балта шаарчасы шаар статусун алып, республикага тике баш ийген.

Административдик-аймактык биримдикти бекемдөө жана андай түзүлүштү жакшыртуу, мамлекеттик, жергиликтүү өзүн-өзү башкарууну өркүндөтүү жана республиканын саясий, экономикалык, маданий өнүгүшүн андан ары жогорулатуу максатында 50-жылдардын экинчи жарымында жоюлган Талас облусу 1980-жылы кайрадан түзүлгөн. Облустун курамына алты административдик райондор - Будённий, Киров, Покровка, Талас, Токтогул, Ош облусунун Ала-Бука районунун бир бөлүгү Чаткал жана Кара-Көл шаары кирген. Транспорт байланышынын катаалдыгынан улам Чаткал району 1984-жылы Талас облусунун курамынан чыгып, кайрадан Ош облусуна кайтарылган. Кийинчерээк, 1988-жылы октябрда Талас облусу жоюлган.

Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин чечими менен 1991-жылы Чүй, Талас облустары кайрадан калыбына келтирилген. Чүй облусунун курамына Аламүдүн, Жайыл, Кант, Кемин, Москва, Панфилов, Сокулук, Чүй райондору, Токмок жана Кара-Балта шаарлары кирген. Ал эми Талас облусунун курамына Бакай-Ата, Кара-Буура, Манас, Талас райондору кошулган.

Жогоруда илимий айланпага алынган баяндамалардын негизинде төмөндөгүдөй кыскача жыйынтыкты белгилей алабыз. Биринчиден, мурунтандан бери Чүй аймагында өз-өзүнчө аймактык топту түзүшкөн солто, сарыбагыш, кытай, моңолдор, саяк; Талас аймагында – саруу, кушчу, азык, кытай жана башка уруулардын ортосунда социалисттик биргелешкен чарбага туруктуу киришкендиктен, андай бирикмеге кирген атуулдардын ортосунда ички калктык биригүү процесси күчөгөн. Бир урууга тиешелүү тамак-аш маданиятынын түрлөрү, чийки тамак-аш азыктары алар менен чогуу бир кыштакта жашаган башка уруулук бирикмеге кирген атуулдардын арасында тарай баштаган. Экинчиден, бир кыштактын же чарбанын аймагында түрдүү калктык бирикмелердин – кыргыздардын, орустардын, татарлардын, украиндердин, өзбектердин, уйгурлардын жана башка калктардын чогуу жашашы жана социалисттик чарбада эмгек кылышы калк аралык маданий алмашуунун башталышына ыңгайлуу жана жакшы шарттарды түзгөн.

Совет мезгилинин акыркы жылдарында Чүй жана Талас аймагында жашаган кыргыз үй-бүлөлөрүнүн тамак-аш маданияты өзүнөн-өзү калыптанган жок. Анын өнүгүүсүнүн негизги катмарын салттуу

тамак-аш маданияты түзсө да, анын курамына түрдүү багыттагы чыныгый турмуштук себептер өз таасирин тийгизген. Тамак-аш маданиятынын өнүгүүсүнө чарбалык, экономикалык жана агрардык кайра жаңылануулардын тийгизген таасиринен сырткары демографиялык жараяндар [15] маанилүү орунду ээлеген. Анын негизинде: кыргыз үй-бүлөлөрү дыйканчылык, багбанчылык, жер жемиштерди өстүрүү, бал челектерди кармоо ж.б. өздөштүрө башташкан.

Демек, XX кылымдын 20-40-жылдарында Чүй жана Талас өрөөндөрүндө жашаган кыргыз үй-бүлөлөрүнүн тамак-аш маданиятынын өнүгүшүнө төмөндөгүдөй демографиялык процесстер өз таасирин тийгизген:

- аталган өрөөндөрдө XX кылымдын 20-жылдарынын экинчи жарымы - 30-жылдардын биринчи жарымында көчмөн жана жарым көчмөн кыргыз чарбаларын отурукташтыруу мезгилинде жаңыдан пайда болгон туруктуу кыргыз кыштактарынын чоң жолдордун жээктеринде, башка улуттагы элдердин кыштактарына жакыныраак жайгашкандыгы салттуу тамак-аш маданиятынын өзгөрүшүнө ыңгайлуу шарттарды түзгөн;

- Чүй жана Талас өрөөндөрүнө социалисттик багыттагы жаңы чарбанын багыттарын өнүктүрүү максатында башка улуттун өкүлдөрүнүн жайгашуусу кыргыз үй-бүлөлөрүнүн тамак-аш маданиятынын өнүгүүсүнө оңтойлуу жагдайларды түзгөн.

Адабияттар:

1. Юдахин К.К. Русско-киргизский словарь. - М., 1957. - С. 164.
2. Этнография и смежные дисциплины. Этнографические субдисциплины. Школы и направления. Методы. - М., 1988. - С. 89.
3. Плоских В.М. Динамика численности населения Киргизии за сто лет // Изв. АН КиргССР. - 1961. - №1.
4. Кронгардт Г.К. Население Киргизии в последней трети XIX - начале XX века. - Ф., 1989.
5. Хелимский Е.И. Доколхозное крестьянство Киргизии. Социально-экономическое развитие. - Ф., 1991.
6. Хелимский Е.И. Массовые источники по истории крестьян-переселенцев в Средней Азии в конце XIX-начало XX в. - Б., 1996.
7. Жоробеков Ж. Кыргызстандагы этнодемографиялык процесстер. - Ош, 1994.
8. Жоробеков Ж. Этнодемографические процессы в Кыргызстане (вчера, сегодня, завтра). - Б., 1997.
9. Кыргыз ССР тарыхы. - II том. - Ф., 1973. - 224-225-бб.
10. АТД. - Т.1. - 2003. - 23-б. Беш-Күнгөй кыштагы Аламүдүн району; АТД. - Т.6. - 2008. - 77-б. Кара-Сакал кыштагы Сокулук району; АТД. - Т.11. - 2014. - 49-б. Бейшеке кыштагы Кемин району; Чүй облусу; АТД. - Т.2. - 2004. - 62-б. Ак-Коргон кыштагы; Талас району; АТД. - Т.4. - 2006. - 38-б. Ак-Дөбө кыштагы; Бакай-Ата району; АТД. - 12. - 2014. - 31-б. Кара-Сай кыштагы Кара-Буура району Талас облусу.
11. Чүй облусу-Чуйская область: Энциклопедия. - Б., 1994. - 8-9-бб.
12. Талас облусу-Таласская область: Энциклопедия. - Б., 1995. - 12-б.
13. Всесоюзная перепись населения 1926 года. - Т.VIII. - Киргизская АССР. - М., 1928. - С. 218-219, 200-204, 197-198.

14. «Об укрупнении мелких колхозов и задачах партийных организаций в этом деле». - Постановление ЦК ВКП (б) от 30 мая 1950 г. // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. - Т.8. - М., 1985. - С. 215.
15. Жданко Т.А., Васильева Г.П. Влияние индустриализации и урбанизации на переустройства быта народов Средней Азии и Казахстана // Вопросы народонаселения и демографической статистики. - М., 1966. - С.180.
- Козлов В.И. Изменения в расселении и урбанизация народов СССР как условия и факторы этнических процессов // Современные этнические процессы в СССР. - 2-е изд. - М., 1977. - С.137
16. Куттубекова В.М. Социально-экономические аспекты этнокультурных процессов в среде кыргызского сельского населения в 20-40-е годы XX века (на примере Чуйской и Таласской долин) // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана, №5. - Бишкек, 2016. - С. 152-155.

Рецензент: к.и.н., доцент Бексултанова Ч.
